

Arkæologiske undersøgelser i Gundsømagle kirke 1988

Kirkens indre fra o. 1100 til vore dage

Af Birgit Als Hansen

Restaurering 1984 og 1987-89

Gundsømagle kirke, der ligger omkring 15 kilometer nord for Roskilde ved fjordens østside, gennemgik i 1984 en udvendig istandsættelse, hvor Nationalmuseet havde lejlighed til at følge arbejdet og foretage en undersøgelse af murværket (1).

Godt tre år senere i august 1987 brændte kirkens altertavle. Dette medførte så alvorlige sodskader på vægge og hvælv, at en afrensning og nykalkning var påkrævet. Under dette arbejde fremkom der kalkmalerier på korets og skibets vægge. I koret var der bevaret betydelige dele af den oprindelige udsmykning, der hører sammen med triumfbuens tidligere afdækkede og meget hårdt restaurerede malerier, og i skibet blev der fremdraget en udmaling, der formentlig er samtidig med tårnbyggeriet. Begge steder var der tale om malerier af høj kvalitet, der måtte afdækkes og restaureres (2).

Da istandsættelsen af væggene kom igang, viste det sig, at kirkens murværk var så fugtigt, at den nyopsatte kalkpuds ikke kunne binde af, og da der samtidig var fare for skader på kalkmalerierne, måtte man for at opnå den nødvendige udtørring fjerne en cementstøbning under stolestaderne og udskifte gulvets ølandsfliser med et mere porøst gulv af tegl.

Som led i den efterhånden meget omfattende restaurering blev der også foretaget reparationer af korets tagværk. Dette gav anledning til, at Nationalmu-

seets naturvidenskabelige afdeling udtog en række prøver af tømmer fra kirkens forskellige bygningsafsnit til en dendrokronologisk undersøgelse, hvis resultater ikke alene gjorde det muligt at sætte omtrentligt årstal på kirkens opførelse, men som sammenholdt med undersøgelserne af bygning, kalkmalerier og gulvlag også kunne hjælpe til en datering af de ændringer, der blev foretaget af bygning og kirkerum gennem de følgende århundreder (3).

Bygningen og de dendrokronologiske dateringer

Kirkens oprindelige dele – skib, kor og en senere nedbrudt apside – er i lighed med talrige af Roskildeegnens kirker bygget af frådsten, og den dendrokronologiske undersøgelse af prøver fra en oprindelig lofts-bjælke og fire spærsko i korets tagværk daterer bygnings opførelse til tiden lige omkring 1100 (fig. 2).

Skibet har fra første færd haft tre små højtsiddende vinduer i hver side, hvoraf det vestligste både i nord og syd står uændret i tilmuret stand. De to østlige vinduespar, der er helt eller delvist ødelagt af nyere vinduer, er allerede i middelalderen gjort større ved en udvidelse nedadtil. Norddørens øvre del er fjernet ved indsættelse af et senere vindue, medens den tilmurede syddør er intakt med et smukt rundbuet stik. Døren ses som en indvendig blanding i våbenhuset, der siden en restaurering i slutningen af 1800-årene, hvor der blev

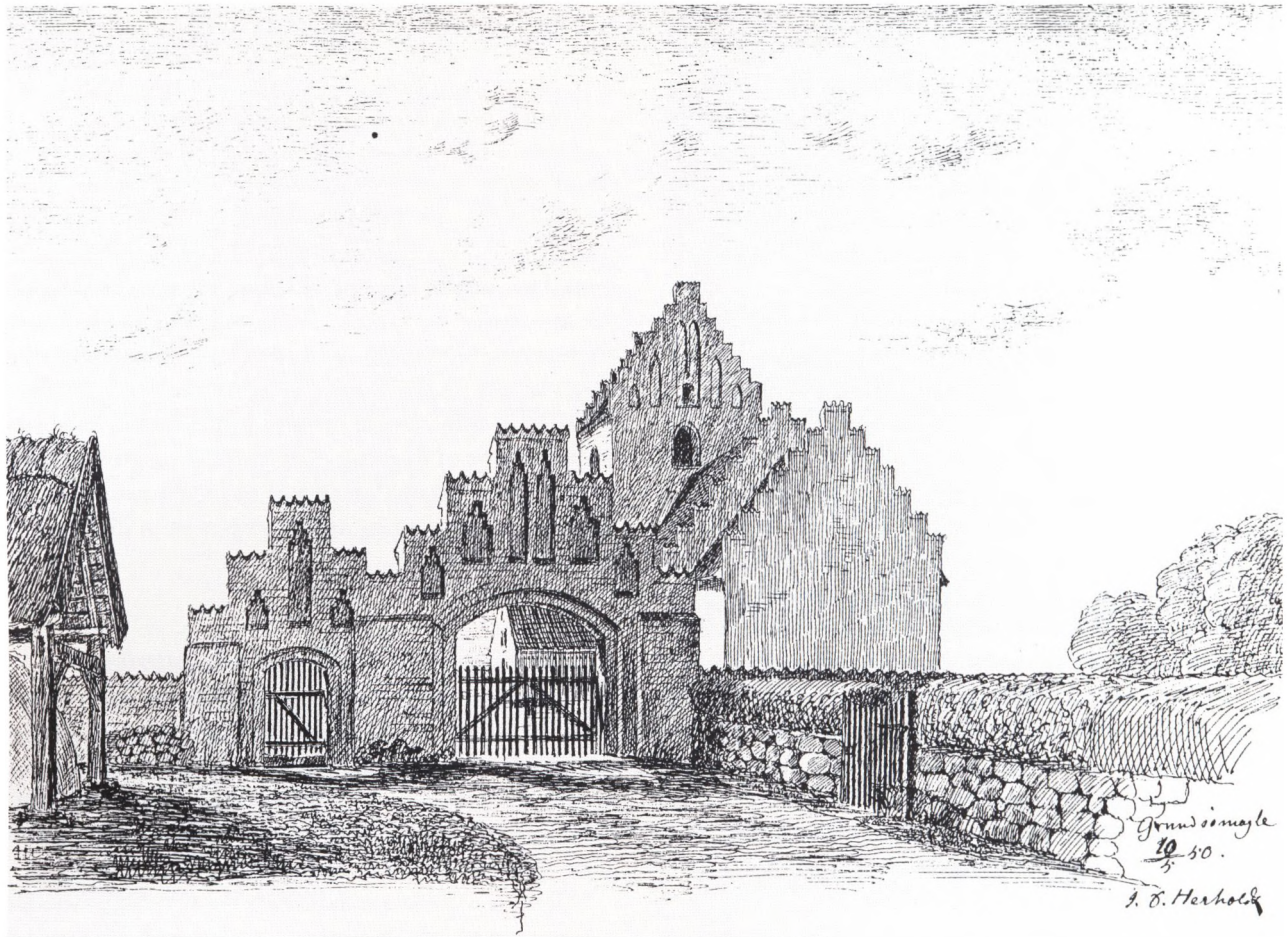

Fig. 1. Gundsømagle kirke, tegnet af J. D. Herholdt i 1850. Originalen findes i Nationalmuseet, Antikvarisk topografisk arkiv.

etableret indgang i tårnets vestmur, har været anvendt som ligkapel.

I korets nordside er der bevaret et oprindeligt vindue omend i udvidet og forhugget tilstand. Det tilsva-

rende vindue i sydsiden er forsvundet ved indsætning af et nyere, stort vindue. Apsiden blev nedrevet i senmiddelalderen, og her kan de dendrokronologiske undersøgelser igen give et fingerpeg om tidspunktet, idet

apsisåbningen må være tilmuret samtidig med hvælvs-lagningen i koret. Denne ombygning afstedkom en delvis fornyelse af tagværket, som kan dateres til 1447-48 på grundlag af træprøver fra ti spær og et hanebånd.

Også det elegante og særprægede vesttårn, hvis nærmeste slægtninge skal findes i den nordtyske teglstensarkitektur, kan dateres ved hjælp af dendrokronologien. I tårnets mellemstokværk ligger seks af de oprindelige syv bjælker på plads, og analyserne af en serie boreprøver viser, at tårnet må være opført omkring 1320.

Det vestligste stykke tømmer i dette bjælkelag er udskiftet samtidig med indlægning af et ekstra bjælkelag oven på det oprindelige omkring 1505. Klokkestokværkets tømmer er datert til omkring 1595.

Gulvundersøgelsen i 1988

Den arkæologiske undersøgelse af gulvlagene, der påbegyndtes i sensommeren 1988, blev mere omfattende end først antaget, fordi det viste sig umuligt at opnå en tilfredsstillende udtørring af kirken, før man havde fjernet størstedelen af nogle kompakte og våde fyldlag

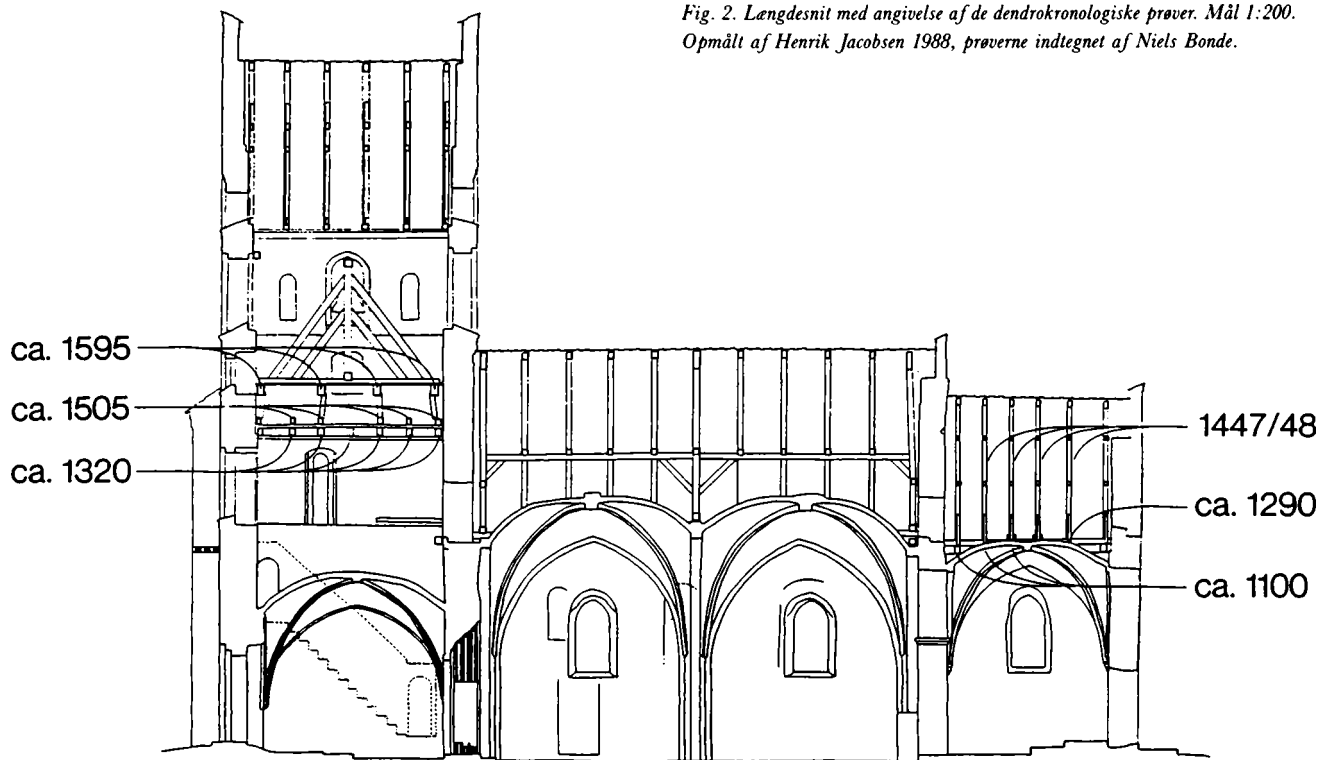

Fig. 2. Længdesnit med angivelse af de dendrokronologiske prøver. Mål 1:200. Opmålt af Henrik Jacobsen 1988, prøverne indtegnet af Niels Bonde.

under den opbrudte gulvbelægning og cement (4). Dette gav i første række mulighed for at undersøge disse fyldlag, der var påført som underlag for tidligere gulve i kirken, idet et nyt gulv i vid udstrækning blot var lagt oven på et ældre, så gulvniveauet gennem tiderne var fornøjet med lidt over en halv meter. Dette betød, at kirkens tidligste gulv samt rester af muret inventar var usædvanlig godt bevaret, skærmet som det var af de senere gulvforhøjelser. Hertil kom, at de ødelæggelser, der var forvoldt af store, sene begravelser inde i kirken, med ganske få undtagelser var koncentreret i skibets midtergang (5). (fig. 3).

Kirkerummets tidligste indretning

Kirkens ældste gulv bestod af kalkmørtel udstøbt over et lag omhyggeligt pakkede sten. Denne gulvtype, som er forbavsende slidstærk og holdbar, har været næsten enerådende i de sjællandske landsbykirker gennem 1100-1200-årene. I Gundsømagle var gulvene udført

med stor omhu og samme håndværksmæssige erfaring, der kom til udtryk i kirkebygningens murværk. Gulvkonstruktionen var op mod 25 cm tyk og bestod nederst af ca. 10 cm fast lerblandet sand, der var udlagt oven på den gamle muldoverflade som underlag for pakningen af håndstore marksten. Over stenene var der udstøbt kalkmørtel, der må have haft en meget blød konsistens – nærmest som en vælling, der kunne udfylde alle hulrum mellem stenene. I skibet havde overfladen yderligere fået et slidlag af mørtel med en mere finkornet struktur end støbemørtelen. Korgulvet manglede denne efterbehandling og overfladen var mere slidt og ujævn. Dette skyldtes måske også, at stenunderlaget ikke havde samme solide karakter som i skibet, men var opblandet med stumper af flint og af den bløde og porøse frådsten, der formentlig er affald fra byggeriet.

Fra koret førte et 12 cm højt pudset frådstenstrin i flugt med triumfbuens vestside ned til skibets gulv.

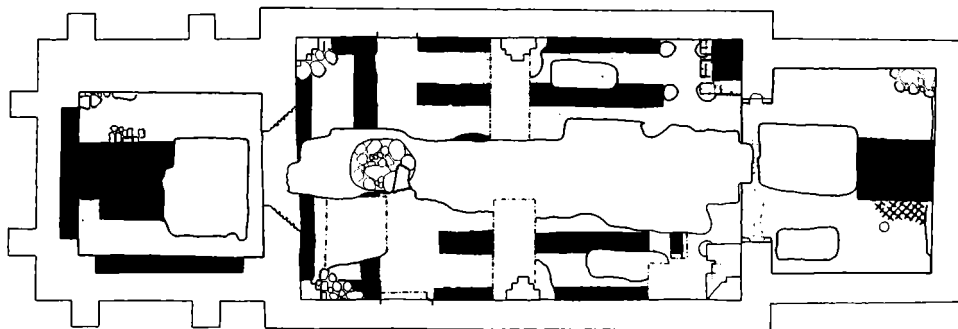

Fig. 3. Forenklet udgravningsplan. Mål 1:200. Målt af Hans Stiesdal 1988, sammentegnet af BAH.

Midtfor var trinforkanten borthugget ved anlæggelse af den østligste grav i midtergangen, og i koret havde en begravelse gjort et tilsvarende indhug fra den modsatte side, så kun en smal strimmel af trinnets frådstenskvadre var levnet.

På skibets gulv stod rester af muret inventar fra to perioder. Til den oprindelige indretning hørte to små sidealtre henholdsvis ved triumfmurens nord- og sydside, et cirkulært fontepodium midt på gulvet umiddelbart øst for dørene i nord og syd samt vægbænke langs vestmuren og ved begge langsider frem til dørene (fig. 4). Dette ældste inventar af frådsten og marksten var på et senere tidspunkt suppleret med bænke af tegl, som siden skal omtales.

Medens man ikke kender højalteret, der formentlig har haft sin plads i den nedbrudte apside, var det nederste skifte af skibets to små sidealtre bevaret ved triumfmurens nord- og sydside bag en senere udvidelse i tegl. Altrene, der var opført af frådstenskvadre, var 80-85 cm dybe og omkring en meter brede. De frie sider har været pudsede med en finkornet mørtel svarende til gulvets slidlag.

Skibets vestende har været udstyret med vægbænke opmuret af marksten i mørtel. Sådanne faste bænke langs skibets vægge og undertiden også ved korets

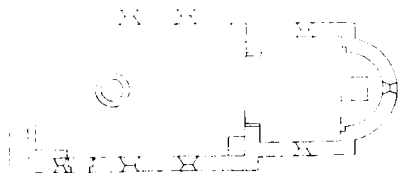

Fig. 4. Rekonstruktion af den oprindelige kirkeindretning o. 1100. Plan 1:400.

nord- og sydside er fundet så mange steder, at de må opfattes som helt almindeligt inventar i romanske kirker på Sjælland. Gundsømagle adskiller sig fra det vant mønster ved kun at have oprindelige bænke langs væggene vest for dørene. Bænkene var nedbrudte, men der var dog levnet enkelte marksten fra det nederste skifte og et par centimeter af den pudsede bænkeforkant, der havde nøje sammenhæng med gulvets mørtel. Det synes derfor klart, at bænkene i lighed med sidealtrene er gjort færdige samtidig med, at gulvets mørtel og slidlag blev udstøbt. Bænken ved vestmuren var 35 cm bred, medens de to korte bænke i nord og syd målte henholdsvis 40 og 45 cm.

Det mest iøjnefaldende faste inventarstykke må have været døbefonten, der var placeret centralt i skibet og tilmed hævet over gulvniveauet på et stort rundt podium. Siden disse forhøjninger midt i skibet blev erkendt som fontepodier og publiceret i 1965 (6), er der fundet rester af podier i så mange sjællandske kirker, at de må betragtes som hørende med til den tidligste rumindretning i lighed med altre og vægbænke. I Gundsømagle var fontepodiet så godt som opslugt af midtergangens begravelse, men der var dog lige akkurat levnet så meget, at placering og størrelse kunne fastslås. Det gav sig til kende i nordsiden som en halvmåneformet mørtelkage, hvor stenastrykkene kunne antyde, at podiet har været opført i frådsten. Over en kort strækning stod den pudsede skrå side tilbage i op til otte centimeters højde som en tynd fritstående mørtelskal. I modsætning til sidealtrene og vestendens bænke var fontepodiet opført oven på gulvet. Der synes dog ikke at være tvivl om, at det har hørt til det oprindelige inventar, idet gulvfladen under de forsvundne stens mørtel var helt ren og uden slidspor. Tilmed var gulvets øverste pudslag – slidlaget – ført op forbi mørtelunderlaget og stod tilbage som den ovenfor nævnte fritstående

pudsskal (fig. 5). Fontepodiets diameter har været omkring to meter, og det synes rimeligt at antage, at fonten har været hævet endnu et trin over gulvet. En frådstenskvader med en krum pudset side og slidt overflade, der blev fundet i midtergangens gravfyld, stammer utvivlsomt fra podiet. Stenen var i sig selv 18 cm høj og når hertil lægges lejefugens ca. 2 cm tykke mørtellag, kan trindhøjden anslås til omkring 20 cm.

De mange – omend fragmentarisk bevarede – inventarrestere og bygningsdetaller gør det muligt at få et ganske godt indtryk af den kirke, der stod færdig i begyndelsen af 1100-årene (fig. 6). Apsidens og korets vægge samt triumfbuen og triumfmurens vestside har været udstyret med kalkmalerier af høj kvalitet og med en farvepragt, der i dag kun anes i enkelte særlig godt bevarede detaller på nordsidens restaurerede apostelrække (fig. 7). Vinduerne har haft kulørte og malede ruder, hvoraf enkelte hele småruder og en betydelig mængde skår har overlevet i fyldlag under yngre gulve.

Fig. 5. Rest af cirkulært podium til døbefonten, set fra nord. Foto BAH 1988.

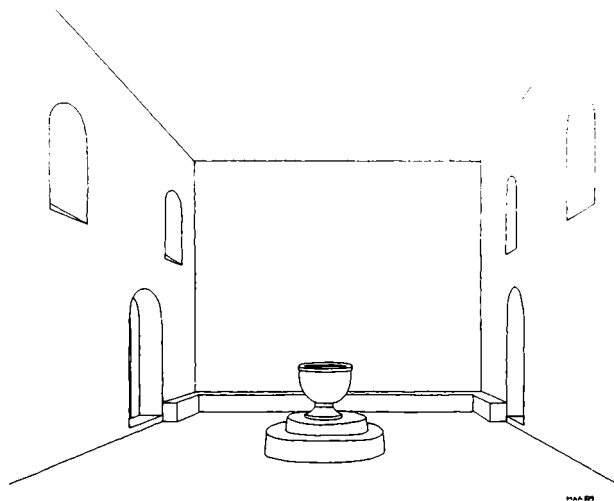

Fig. 6. Perspektiv af kirkens vestende o. 1100. Rekonstruktion tegnet af Morten Aaman Sørensen.

Kirkens rigt dekorerede østparti må have stået i en markant kontrast til det sparsomt møblerede højloftede skib med store bare vægflader, der kun har været afbrudt af dørene og de små højsiddende vinduer, som ifølge gulvfundenes vidnesbyrd har været udstyret med glasmalerier i lighed med vinduerne i koret.

Skrinlagte ombygningsplaner?

Meget kunne tyde på, at man før tårnbyggeriet var planlagt og ligeledes før man udvider skibets faste inventar med nye murede bænke, har haft andre byggeplaner for kirkens vestende. Der blev påvist en 175 cm lang, 135 cm bred og 155 cm dyb stenfyldt nedgravning af størrelse og karakter som et pillefundament med centrum godt to meter fra vestvæggen i skibets midtakse.

Fig. 7. Kalkmalerier fra o. 1100 på korets nordmur under afdekning. Foto N.M., Bevaringssektionen 1987.

Fundamentet gav sig til kende i bunden af midtergangens begravelser, hvor det nederste stenskitte lå tilbage. I sydsiden var et lille område urørt af grave, og her kunne det konstateres, at nedgravningen gennembrød det oprindelige mørtelgulv, men at gulvfladen over hullet var retableret med et nyt lag mørtel udstøbt oven på fundamentets sten (fig. 8). Der var intet i murværket, der røbede byggeplanernes indhold. Men der kunne måske være en sammenhæng mellem dette kraftige fundament og et ligeledes sekundært og aldrig fuldført cirkelrundt vindue midt i vestmurens frådstensmurværk, som kunne lede tanken i retning af planer om et vestpulpitur. Vinduesåbningen, der har en

diameter på omkring to meter, er tilmuret med store granitsten mod skibet og mod tårnet med tegl, hvor murværket giver indtryk af at være i forbandt med hvælvingen over tårnets underrum.

Udbygning af inventar og ændringer af kirkerummet
Medens kirkens opførelse og tidligste indretning kan dateres til tiden omkring 1100 takket være de dendrokronologiske undersøgelser af tømmer fra korets tagværk, er det ikke muligt at sætte et nøjagtigt årstal på den bemærkelsesværdige forøgelse af siddepladserne i kirken, der dog må være sket efter at de ovenfor beskrevne ombygningsplaner var opgivet og mørtelgulvet retableret over det formodede pillefundament.

Fig. 8. Pillefundament? i skibets vestende. Foto BAH 1988.

Først på dette tidspunkt har langvæggene øst for dørene fået bænke, og samtidig er der opført to fritstående bænke i kirkens længderetning med en afstand af omtrent en meter fra nord- og sydsidens vægbænke. Bænkenes vestender flugtede med dørenes østsmige, og østafslutningen på det nordlige bænkesæt lå to meter fra triumfmuren, medens den fritstående bæk i sydsiden strakte sig yderligere en halv meter østover. Den østlige del af sydsidens vægbæk blev ikke udgravet. Endnu en fritstående bæk strakte sig tværs over

Fig. 9. Konstruktionen af de sekundære munkestensbænke illustreret med nye sten anbragt omkring den bevarede murkerne i nordsidens fritstående bæk. Foto BAH 1988.

vestenden, parallelt med den gamle vægbæk og sluttede sig til de korte bænke vest for dørene. Midt i denne tværgående bæk må der have været en passage med adgang til vestbænken, men på dette sted var alle spor slettet af de senere begravelser.

De nye bænke var opmuret direkte oven på mørtelgulvet og konstrueret som en murstenskasse med kerne af marksten i mørtel (fig. 9). Kun enkelte af bænkenes munkesten lå på plads, idet man må have fjernet stene med genbrug for øje, da det murede inventar senere blev nedbrudt i forbindelse med den første gulvforhøjelse i kirken. Murkernen, der har haft ringe genbrugsværdi, stod flere steder bevaret i op til tyve centimeters højde svarende til to skifter, og bænkesidernes nederste munkesten gav sig til kende som aftryk af et løberskifte i lejefugens op til to centimeter tykke mørtel. Vægbænkene har været 35 cm brede og de fritstående bænke har alle haft en bredde på 60 cm.

Brugen af munkesten sætter i sig selv en nedre grænse for opførelsen af de supplerende bænke, idet teglen ikke optræder her i landet før efter midten af 1100-årene. Der er dog grund til at tro, at bænkerne er kommet til noget senere end dette tidspunkt, idet nyindretningen af Gundsømagle har en nøjagtig parallel i Butterup kirke i nærheden af Holbæk, hvor opførelsen af fritstående bænke i skibet hænger nøje sammen med en række ændringer af kirkerummet, der kan dateres til tiden omkring 1300 (7).

Til denne periode, hvor det gamle mørtelgulv og faste inventar suppleret med teglstensbænkene stadig er i brug, hører også fire dybe stolpehuller alle med en indbyrdes afstand fra midte til midte på 125 cm, der har gennembrudt mørtelgulvet i nordsiden mellem sidealteret og murstensbænkene. De to vestligste stolper var gravet ned tæt ved bænkenes østender, medens det østlige stolpepar stod op mod sidealterets vestside hen-

Fig. 10. Skibets nordre sidealter. Foto BAH 1988.

holdsvi ved nordmuren og ud for det frie sydvesthjørne. I sydsiden forhindrede prædikestolens understøtning en udgravning af dette område, men det kunne dog konstateres, at stolpehullet ved det nordre alterbords frie hjørne havde en pendant i sydsiden, og det stod klart, at hullet her var overlejret af fylden fra den første gulvforhøjelse i skibet. Dette gjaldt også for de to vestlige stolpehuller i nordsiden, medens det var vanskeligt at afklare forholdene omkring hullerne foran sidealteret på grund af en afgravning, der var foretaget i forbindelse med den senere udvidelse af alteret (fig. 10). Funktionen af disse kraftige stolper kendes ikke, men set på baggrund af den betragtelige forøgelse af siddepladsernes antal, der kunne hænge sammen med, at prædikenen bliver mere almindelig op mod 1300-

årene, kan man ikke se bort fra den mulighed, at stolperne har båret et lektorium foran triumfmuren.

På et tidspunkt, der måske falder sammen med nyindretningen af skibet, har koret fået et fornemt gulv af grøn- og brunglaserede teglstensfliser lagt diagonalt i et skaktavlet mønster. Fliserne lå bevaret under et senere opført alter ved østmuren. De var lagt i et tyndt mørtellag, som lod sig ane flere steder oven på det gamle mørtelgulv, men kun i korets sydøstlige del var laget så velbevaret, at mørtelfladen udviste tydelige aftryk af de optagne fliser.

Kalkmalerier og tårnbyggeri

Det kunne være fristende at se alle disse ændringer af skibets indretning i sammenhæng med tårnbyggeriet, der gennem den dendrokronologiske undersøgelse er dateret til omkring 1320. Meget taler i hvert fald for, at denne kirkeindretning har været i brug efter tårnets opførelse (fig. 11). Et væsentligt punkt i denne sammenhæng er adgangsforholdene fra skib til tårnrum. Her tyder en nypudsning af forkanten på den oprindelige vestbænk kombineret med en mørteludfyldning af huller efter optagne sten i bænkens murkerne ud for portalåbningen på, at vægbænken har været nedbrudt til trindhøjde foran portalen samtidig med, at den øvrige del af vestbænken blev bibeholdt og underkastet reparation.

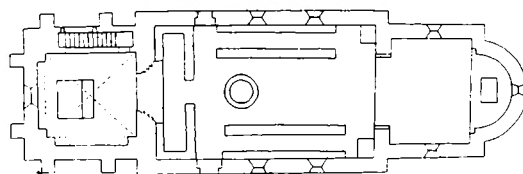

Fig. 11. Rekonstruktion af kirkens indretning o. 1320. Plan 1:400.

Med opførelsen af det elegante og særprægede vesttårn har kirkerummet fået en helt ny dimension. Den rigt profilerede portal bliver det blikfang i vestmuren, som skibets nye kalkmalerier centrerer sig om. Malerierne, der på nuværende tidspunkt er afdækket, men ikke restaurerede (8), synes for vestvæggens vedkommende at have en nær sammenhæng med tårnportalen. På langvæggene ses to meget fragmentarisk bevarede billedfriser, hvoraf den øvre yderligere er beskåret af de senere indbyggede hvælvinger. I syd gengives scener fra Kristi barndomshistorie og mod nord fremstilles lidelseshistorien. Helt usædvanlig er vestmurens store billede, hvor den tronende Kristus omgivet af engle med lidelsesredskaber har påtaget sig

Fig. 12. Kalkmalerier på skibets vestvæg. Foto NM, Bevaringssektionen 1987.

Abrahams rolle, idet han i skødet holder et klæde med de frelste sjæle (fig. 12).

En datering af kalkmalerierne, der tillige hænger sammen med udvidelsen af skibets to østligste vinduespar, har vist sig at være problematisk, idet man ud fra stilhistoriske kriterier næppe ville forvente, at billederne er malet meget senere end o. 1275 (9). Overfor dette står den dendrokronologiske datering af tårnet til o. 1320. Det har i denne forbindelse været fremført, at portalen kan være slået igennem vestmuren på et tidspunkt, hvor skibet allerede har fået sin udmaling. Dette støder dog på vanskeligheder set fra et byggeteknisk synspunkt, idet det store Kristusbillede med flankerende engle er malet oven på kampestenene i udmuringen af den store runde vinduesåbning i vestmuren. Forinden er denne udmuring kraftigt beskåret af portalen, og man kan vanskeligt forestille sig, at kalkmalerier, der er malet på et pudslag over dette lidet stabile underlag, har kunnet overleve så voldsomt et indgreb i murværket. På denne baggrund forekommer det rimeligt at antage, at malerierne på vestvæggen og hermed også den øvrige udsmykning af skibet, er malet efter tårnets opførelse.

Tårnrummet

Den pompøse indgang fra skib til tårnrum, hvor vestvæggens malerier og den nu overkalkede dekoration på portalens mange profilerede udgør en monumental helhed, synes at tilkendegive, at tårnets underrum har haft en særlig betydning. Det velproportionerede tårnrum med samtidigt hvælv og fire skifter høje bænke i bunden af de brede sparenicher i syd- og vestmuren fik oprindelig lys gennem et cirkulært vindue i vest, der blev fjernet i slutningen af forrige århundrede ved indsættelsen af den nuværende dør. Vinduet kendes fra en lille skitse af J. D. Herholdt (fig. 13) (10), og ved

udgravningen i 1988 blev der fundet en del formsten i fylden under midtergangens ølandsfliser, der kunne stamme fra dette vindue, og som ligger til grund for den firpasformede lysning på rekonstruktionstegningen (fig. 14).

Gulvundersøgelsen i tårnrummet gav ikke noget entydigt svar på rummets anvendelse. Der blev fundet rester af en muret opbygning, der var opført af munkesten uden fundament før gulvets mørtellag blev udstøbt. Munkestensopbygningen, der i øst var beskåret af to sene begravelser, har været kvadratisk med en side på omkring to meter. Den var placeret midt i rummet og hermed lidt forskudt for tårnportalen og kirkens længdeakse. En del af det nederste stenskitte var bevaret, og i det overliggende mørtellag sås aftryk af endnu et skifte. Dette murværk kunne måske tolkes som resterne af et alter med et trin foran. Tårnets underrum har i så fald oprindelig været indrettet som et vestkapel – en hypotese, der i nogen grad bestyrkes af kalkmalerierne på skibets vestmur og deres samspil med indgangspartiet, hvor Kristus troner over åbningen, som var den en triumfbue.

Nedbrydning af det murede inventar og forhøjelser af gulvniveau

Samtidig med nedbrydningen af skibets murede inventar blev gulvniveauet hævet 15-20 cm ved påføring af et lag muldjord, der var opblandet med marksten, mørtel og teglstumper fra de nedrevne bænke. En senere afgravning af gulvlag i kirken, der også havde fjernet den øverste del af dette lag, indskrænkede mulighederne for at få kendskab til rummets indretning i denne og de følgende perioder. I skibets sydvesthjørne, hvor man var gået mindre grundigt til værks, var der dog levnet rester af to gulvlag. Det nederste gulv bestod af et tyndt mørtellag udstøbt oven på muldjorden i lighed

med det tidligste gulv i tårnrummet. En række munkestensastryk på mørtelfladen i en afstand af 1,20 til 1,60 m fra vestmuren og nogle tilsvarende stenastryk langs muren syd for portalåbningen kunne tyde på, at man

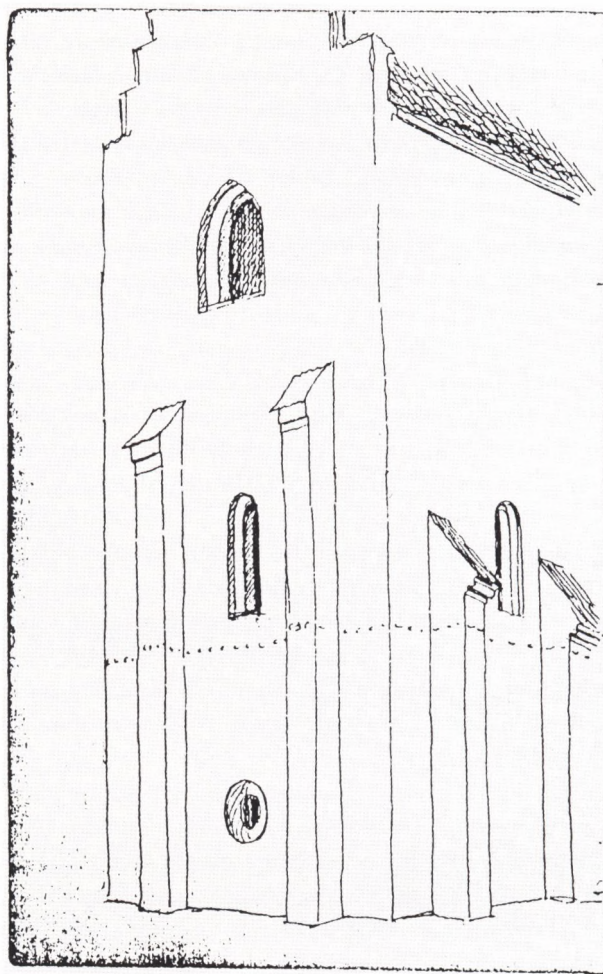
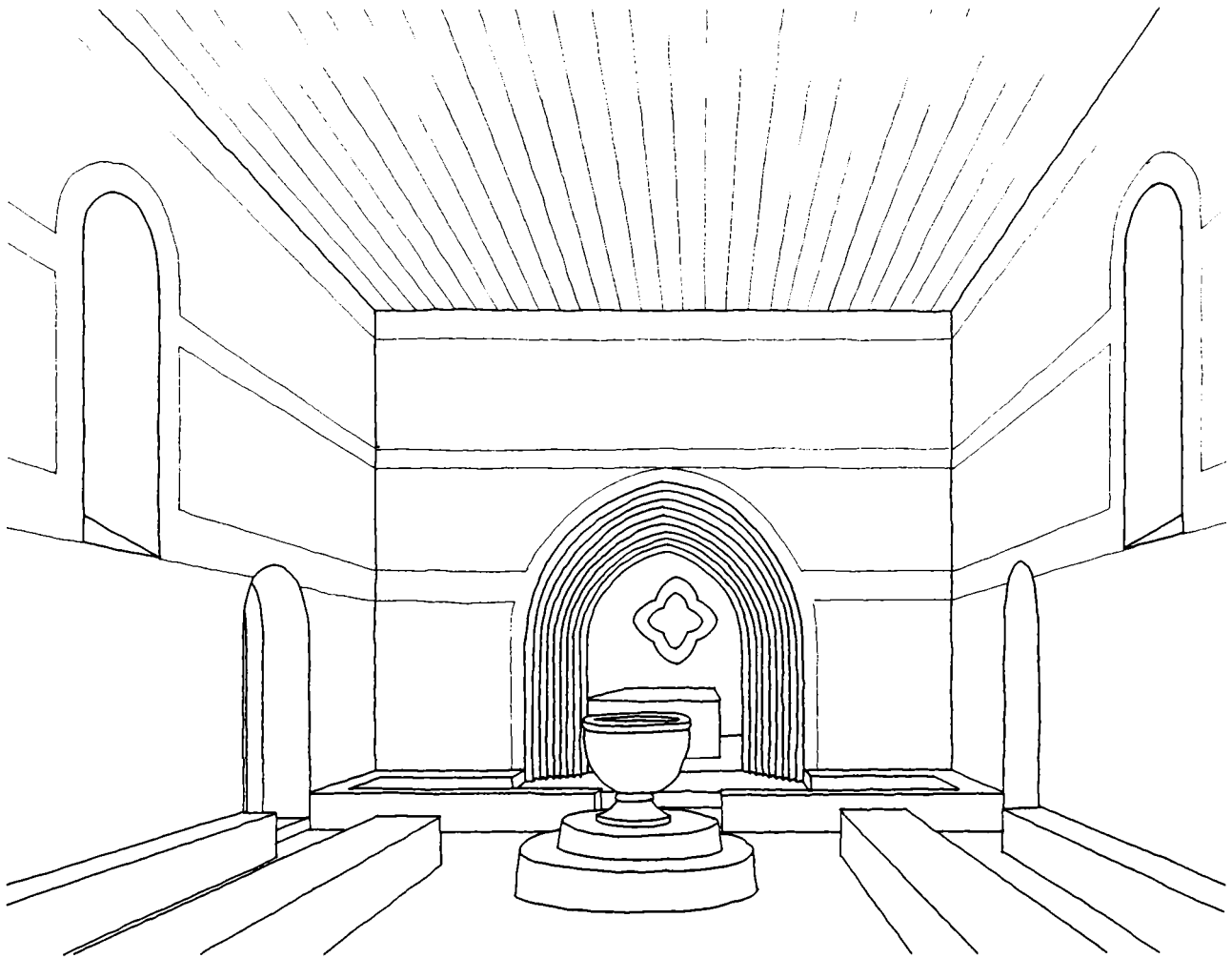

Fig. 13. Blyantsskitse af Gundsømagle kirkes tårn af J. D. Herholdt. Findes i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

MAA 89

Fig. 14. Perspektiv af kirkens vestende o. 1320. Rekonstruktion tegnet af Morten Aaman Sørensen.

også i denne periode har haft murede bænke omtrent på samme sted som de tidligere. Bænkene må dog snart være opgivet, idet sporene var overlejret af endnu et mørtelgulv af samme karakter som det første. Mellem de to gulve sås et tyndt trækulsholdigt smudslag opblandet med små stumper brændt ler og en del irgrønne metalslagger, der kunne tyde på, at der er foretaget bronzestøbning inde i kirken. Muldfylden var, som det indledningsvis blev nævnt, meget fugtig og måtte fjernes. Dog blev partiet i sydsiden, hvor der var bevaret gulvlag, samt et område under prædikestolen i øst skånet. Fylden blev harpet og indeholdt, ud over sten og mørtel fra det nedbrudte inventar, en del mønter, der hovedsagelig stammer fra sidste halvdel af 1300-årene og begyndelsen af 1400-årene (11).

Ændringen af gulvforholdene har udjævnet højdeforskellen mellem skib og kor, men ikke berørt korgulvet. Her har flisegulvet fortsat været i brug selv efter hvælvslægningen og den samtidige tilmuring af åbningen mod den nedrevne apside. Ved denne lejlighed blev der opmuret et nyt alter af frådstenskvadre ved den nye østmur. Kvadrene er sikkert genanvendte sten fra apsidens i lighed med de krumme frådsten, der ses i buens tilmuring. Det nyopførte alter var sat direkte oven på gulvets fliser, og fugemørtelen var omhyggeligt afglattet mod gulvfladen. Et murstenstrin foran alteret har også været dækket af fliser, som dog var fjernet, men havde efterladt aftryk i mørtelunderlaget, der viste, at formatet var det samme som gulvets fliser.

Før hvælvslægningen i skibet, eller måske samtidig med denne, er sidealtrene blevet udvidet ved påmuring af en helstens skal af munkesten langs de frie sider. Ved det nordre alter viste en tydelig nedgravning i muldfylden, at udvidelsen var foretaget efter, at dette lag var påført, og sammesteds kunne den senere hårdhændede nedhugning af alterbordet og »normalise-

ring« af forholdene ikke skjule, at den faldede hvælvsring var opført oven på det forhøjede alterbords murstensflade (fig. 10).

Skibets hvælvinger er opført senere end korhvælvet, der, som nævnt i det foregående, kan dateres til omkring 1450. Det gulv, der har hørt sammen med hvælvslægningen i skibet var stort set fjernet, bortset fra to små gulvpartier af munkesten og flade marksten ved de to vestligste hvælvspliller. En lignende lille gulvflade i korets nordøsthjørne kan være fra samme tid, og det samme gælder en gulvforhøjelse i tårnet, hvor et gulvparti, ligeledes lagt af marksten og tegl, var bevaret i nordvesthjørnet. Denne forhøjelse af tårnrummets gulv har medført en nedbrydning af det formodede alter samt opførelsen af en ny og mindre forhøjning ligeledes af tegl, men denne gang trukket helt tilbage mod vestmuren og placeret i kirkens længdeakse midt for portalåbningen. Østsiden har nederst været opmuret som et standerskifte, der gav sig til kende som aftryk i et mørtellag direkte oven på forgængerens nedrevne murværk.

Som ovenfor anført, er der grund til at tro, at det sekundære gulvparti i tårnrummet og hermed den nye munkestensforhøjning er samtidige med det gulv, der blev lagt efter hvælvslægningen i skibet. Det vil formentlig sige, at ændringen af tårnrummet er foretaget i tiden op mod 1500. Dette kunne forlede til at se murerne ved tårnets vestmur som et fontepodium til afløsning af det gamle podium midt i skibet, der på dette tidspunkt må være helt dækket af gulvforhøjelserne eller måske nedrevet. Denne tolkning må ligesom for forgængerens vedkommende tages med al mulig forbehold. Dog kan der, hvad angår funktionen af den sekundære forhøjning, henvises til flere sjællandske kirker, hvor døbefonten i senmiddelalderen rykker ned i skibets vestende eller helt ud i tårnrummet (12).

Kirkens indre i begyndelsen af 1600-årene

Den sidste ændring af kirkens indre, der kunne spores i gulvlagene, må være foretaget i begyndelsen af 1600-årene, hvor kirken har fået sit renaissanceinventar og hermed en rumindretning, der i store træk er den samme som i dag (fig. 15). Både i skib og kor fandtes et karakteristisk gult sandlag, der var påført inden det nye inventar blev opstillet. Oven på sandet var der i skibet bevaret trærester fra en langsgående rem i hver side, der har båret stolestaderne. Også de tværgående gulvstrøer, der ligesom remmene har været opklodset på mursten, gav sig flere steder til kende som mørke striber af formuldet træ. I korbuen sluttede de langsgående remme på begge sider af midtergangen sig til en bjælke på tværs af buen, som må have båret et korgitter, der tillige havde efterladt sig spor i form af to lodrette udhugninger i korbuens vanger. Gennemgravninger af sandlaget viste, at størsteparten af begravelserne i skibets midtergang ligesom to store grave midt i koret var anlagt i denne periode. Gravene strakte sig fra begge sider ind i korbuen, og kun den smalle strimmel, hvor gitteret har stået, var urørt. Sandlaget blev harpet, og indeholdt udover lidt vinduesglas og andre småfund en del mønter fra begyndelsen af 1600-årene frem til midten af 1700-årene.

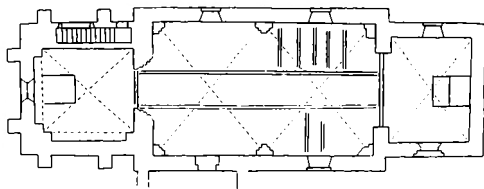

Fig. 15. Plan med indtegnede rester af tømmer fra indretning med stolestader og korgitter i begyndelsen af 1600-årene. Mål 1:400.

Fig. 16. Frådstensgrav i skibets nordside fra tiden før kirkens opførelse. Foto BAH 1988.

Ældre begravelser – tidligere kirke?

Det er en nærliggende tanke, at den imponerende frådstenskirke i Gundsømagle med rødder i det tidlige frådstensbyggeri i Roskilde, der tilmed ligger ved et knudepunkt i datidens vejforbindelser (13), må have haft en forgænger.

Der blev da også gjort forsøg på at efterspore levn efter tidligere aktivitet under kirkebygningen, hvor dette kunne gøres ved en afrensning og undersøgelse af gravsiderne. Her bidrog korets og midtergangens sene

begravelse med to længdesnit gennem hele kirken, som suppleret med fund fra en enkelt grav i nordsiden viste, at der var foretaget flere begravelser på stedet før kirken blev bygget. Der blev observeret tre grave i den østlige del af skibets sydside, og i nordsiden var der en grav på det sted, hvor fontepodiet senere blev opført. I nordsidens østlige del blev der tillige fundet en grav, der var opmuret af frådstenskvadre med særskilt hovedrum og overdækket med planker. Denne grav gav sig til kende i bunden og siderne af en langt senere begravelse, der havde forstyrret og delvis fjernet frådstensgravens hovedrum (fig. 16).

Det blev således konstateret, at der var kristne begravelser under kirken, men intet i de undersøgte profiler kunne tydes som rester af en tidligere bygning. Snarere kunne den muldfyld, der lå oven på flere af gravene antyde, at begravelserne er foretaget

udendørs, idet mulden kan være resterne af en jordtue, der er opkastet over en nyanlagt grav (fig. 17). Det vil sige, at området, hvor Gundsømagle kirke blev opført, formentlig har været kirkegård, og at sporene efter en eventuel forgænger skal søges uden for den nuværende bygnings mure.

Fig. 17. Begravelse fra tiden før kirkens opførelse. Over gravfylden ses et muldlag, der siden er dækket af mørtelgulv og fontepodium. Foto BAH 1988.

Noter

1. Opmålinger og fotografier ved Hans Stiesdal i Nationalmuseet, Antikvarisk topografisk arkiv.
2. Beretning og fotografier vedrørende kalkmalerifund i Gundsømagle kirkes kor ved Kirsten Trampedach og Ole Alkærsig dateret 21. sept. 87 samt undersøgelse af nedre vægpartier på skibets nord- og vestvæg ved Kirsten Trampedach dateret maj 1989 findes i NM. Ant.top.ark. Kalkmalerierne er beskrevet af Henrik Græbe umiddelbart efter deres fremkomst i Nyt fra Nationalmuseet nr. 37, 1988, s. 18-19.
3. Resultaterne af de dendrokronologiske undersøgelser er publiceret af Niels Bonde i Arkæologiske udgravninger i Danmark 1988, København 1989, s. 337-39.
4. Udgravningen blev ledet af museumsinspektør Hans Stiesdal, og ud over denne artikels forfatter deltog stud.mag. Kirsten Christiansen og stud.mag. Ann Bodilsen i en kortere periode. Kirkens erfarne murere Egon Hansen og Finn Petersen ydede os uvurderlig hjælp til alle praktiske opgaver, og kirkens tømrermester Jørgen Olsen gættede vore ønsker og behov, før de var udtalt. Alt dette var selvfølgelig kun muligt takket være et udmærket samarbejde med kirkens arkitekt Per Axelsen og ikke mindst på grund af menighedsrådets store velvilje og interesse for sagen.
5. Beretning ved Birgit Als Hansen dateret marts 1989, opmålinger og fotografier ved Hans Stiesdal og Birgit Als Hansen i NM. Ant.top.ark.
6. Olaf Olsen: Rumindretningen i romanske landsbykirker. (Kirkehistoriske samlinger 1965, s. 235-258).
7. Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen: Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen. (Strejftog over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg, København 1979, s. 65-82).
8. Mette Jensen: En brand og en afdækning. (Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375. København 1989, s. 66).
9. Ulla Haastrup: Et værksted, stil og billedprogram og sammesteds: Dommedagskristus, malet som Abraham med sjæle. (Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375. København 1989, s. 68-73).
10. Medens udgravningen stod på, blev skitsen fundet og identificeret som værende Gundsømagle kirke af Kjeld de Fine Licht. Skitsen findes i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger blandt forskellige skitser og tegninger af J. D. Herholdt.
11. Der blev ialt fundet 136 mønter, som er overgivet til Den kongelige mønt og medaillesamling. Kirsten Bendixen har venligst gennemgået fundet og foretaget en foreløbig bestemmelse af mønterne.
12. I Karlstrup kirke blev der i 1989 fundet et cirkulært podium af munkesten med mørtelaftryk af fontefoden ved skibets vestmur og i Tureby kirke et ligeledes cirkulært podium af genanvendte? kridtstenskvadre i vestenden af en senmiddelalderlig vestforlængelse. Murede forhøjninger i tårnrummet kendes fra adskillige kirker, og i f.eks. i Mørkøv viste et cirkulært mørtelaftryk fontens placering.
13. Hans Stiesdal: Det gamle Værebro (Frederiksborg Amts Historiske Samfund 1952, s. 25-43).